

RÁCZ ANITA

A nép(név) fogalmának változása, értelmezése*

1. Az utóbbi néhány évben megszületett munkáim témáját a magyar nyelvtörténetben ómagyar kornak nevezett időszak (895–1526) népneveket tartalmazó településneveinek több szempontú nyelvészeti vizsgálata adta. A legutóbb megjelent könyvem is ehhez a témakörhöz kapcsolódik, hiszen a népnevekből alakult régi településnevek történeti adattárát tartalmazza. Jelenleg ennek a jelentős mennyiségű névanyagnak az elemző feldolgozásán dolgozom. A dolgozat témameghatározása egyértelműnek látszik, ám mégis úgy gondolom, hogy mindenekelőtt feltétlenül tisztázni kell, hogy mit értsünk a *n é p n é v* fogalmán.

A mai nyelvhasználó számára a népnévi lexémák jól körülhatárolható csoportját adják a magyar szókincsnek: bizonyos többé-kevésbé pontosan meghatározható tulajdonságokkal bíró embercsoportnak, egy népnek, ethnikumnak a megjelölésére szolgálnak.

Az értelmezés azonban korántsem ilyen egyszerű akkor, ha figyelembe vesszük azt is, hogy magának a *n é p* fogalmának a jelentése hogyan változott, alakult a történelem során: egyáltalán mely szavakat használták a korai időktől e fogalom (az írásosságban leginkább latin nyelvű) előzményeiként, illetve hogy e lexémák mely fentebb említett „bizonyos meghatározható tulajdonságokat” foglalták magukba, azaz hogyan töltötték be a ma használatos *nép* lexéma szerepét, hogyan feleltethetők meg — ha megfeleltethetők egyáltalán — a mai *nép* fogalmának.

2. A *t ö r t é n e t t u d o m á n y* egy ideje maga is foglalkozik annak a kérdésnek a vizsgálatával, hogy a mai értelemben vett *nép* és *nemzet* fogalom hogyan alakult ki, a történelem különböző korszakaiban hogyan formálódott, változott a jelentéstartalmuk. Célszerű tehát ennek a tudományterületnek az ide vágó kutatási eredményeit röviden áttekinteni.

A történészek közül többen, így KRISTÓ GYULA is felhívta a figyelmet arra, hogy a XI. századra vonatkozóan a nép, pontosabban az ethnikum tartalmát a mai felfogástól eltérően kell értelmeznünk: ugyanis valamely népet, ethnikumot meghatároz az eltérő eredet, ennek következményeként az eltérő életmód, szokások és viselkedési normák, más lakáskultúra, öltözködési sajátosságok, az ún. „mi-tudat” és végül a nyelv (2000: 11). Ezek alapján az ide sorolható fogalmak világosnak és egyértelműnek gondolhatók, ám ha e szócsoporthoz tagjainak jelentéstörténetét meg-

* Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának támogatásával.

vizsgáljuk, nagyfokú változékonyságot tapasztalunk a körükben. Ennek egyik fő oka talán éppen az lehet, amire SZÜCS JENŐ figyelmeztet: „A népnevek általában nyelvileg és tradícióikban különböző néprészek összefoglaló megjelölései. Maga a név vagy annak tartalma is gyakran változik a népalakulatok osztódása, egyesülése, új keretek képződése nyomán.” (1997: 182). Megfigyelhetjük, hogy ugyanazt a népcsoportot egyazon időben vagy éppen az idők során egymást követően különböző nevekkal illették, illetve másfelől az is előfordulhat, hogy egyetlen elnevezést több népcsoport megjelölésére is használtak. Az ethnonimák jelentése bővíthet, szűkülhet, vagy éppen teljesen meg is változhat.

3. A téma legelismertebb magyarországi történész kutatója vitathatatlanul SZÜCS JENŐ volt, aki több évtizeden át számos tanulmányában foglalkozott ezzel a kérdéssel, és vizsgálatának eredményeit összefoglalóan „A magyar nemzeti tudat kialakulása” (1997) című önálló monográfiájában tette közzé.

SZÜCS az Európában a történelem folyamán megjelenő, általa „nemzetiségek”-nek nevezett egységek kialakulását illetően három variánst különböztet meg, amelynek alapja az, hogy a majdani Európa — mint leendő történeti egység — az i. sz. 900–1100 körül egy idősebb és egy fiatalabb régióra bontható annak alapján, hogy ezek társadalmi, politikai és etnikai struktúrája teljesen eltérő módon alakult. Az ún. idősebb régió „nemzetiségei”-t vagy az újonnan létrejövő politikai keretek, vagy a nagyobb nyelvi egységek fogták össze, határai pedig a Karoling Birodalom összeomlása, a 9–10. század után rajzolódtak ki. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy már ekkor beszélhetnénk velük kapcsolatban a mai értelemben vett *nép* vagy *nemzetiség* (*gens*, *natio*) fogalmáról, hiszen „A későbbi nemzeti nevek mögött jelentkező »Mi«-tudat az ezredforduló idején még igen sporadikus, esetleges és egyéb csoporttudatoknak alárendelt.” (SZÜCS 1997: 14). Az ún. fiatalabb régió „nemzetiségei”-nek egy része már a 6–8. században létezett, ilyenek a csehek, morvák, lengyelek, magyarok, dánok, svédok, norvégok stb., azaz az „ilyen nevű, nyelvű és összetételű etnikai képződmények és »barbár« politikai keretek” (i. h.) volta már a korai középkortól igazolható. Ezeknek az alakulatoknak a későbbiekben a nyelvi-etnikai jellege csak módosult, s ahogyan SZÜCS írja, „E fiatalabb régióban régi etnikai képződmények adtak nevet, képezték gerincét, határozták meg jellegét azoknak a nagyobb politikai vagy nyelvi képleteknek, amelyeknek forrásszerű megjelölése a középkor második felében általában *gens* vagy *natio* volt.” (i. m. 15). Hogy ezeket a magukat eredetközösségként, azaz *natio*-ként számon tartó népeket, másképpen *gens*-eket milyen kritériumok alapján lehet elkülöníteni egymástól, azt már SZENT ÁGOSTON megfogalmazta a „De civitate dei” című művében (i. sz. 413–416), úgy mint *lingua*, *mores*, *leges*, *instituta*, azaz nyelv, szokások, jog, intézmények. I. sz. 500 környékén Nyugat-Európában olyan nyelvi és kulturális tekintetben összefüggő népalakulatok éltek, amelyek tudatában voltak az etnikai és a politikai összetartozásuknak.

A *gens* kifejezés SZÜCS magyarázata szerint „A késő antik és korai középkori fogalomalkotásban (...) olyan barbár népalakulatokra vonatkozott, amelyek csoporttudatában domináns szerepet játszott a közös eredet hite, etnikai értelemben többé-kevésbé egységet alkottak, ugyanakkor politikai értelemben is szervezett alakulatok voltak. E szó származéka, *gentilis* egyszerre jelentett valamely »nép-hez tartozót« és (római szempontból) »barbárt«, (keresztény szempontból) »pogányt«.» (1997: 42). A magyar tudományos irodalomban általában használt *ethnosz* vagy *ethnikum* az antikvitásban egészen más jelentéssel bírt: az együtt élő, nem feltétlenül rokon emberek vagy államok megnevezésére szolgált. Az így említett emberek nem tartoztak városállamhoz. Az ókorban tehát az volt igazán fontos, hogy egy népcsoport a rómaiakhoz vagy a görögökhöz tartozik-e, a középkorban pedig, hogy keresztény vagy zsidó-e. Akik nem tartoztak e kategóriákba, azok „barbárok” voltak, az ezen belüli hovatarozásuk nem volt igazán lényeges (az Újszövetség is így jelöl meg minden olyan embert, aki nem zsidó vagy keresztény).

A magyar *nemzet* lexéma — amelynek legkorábbi adata 1315 körülről való — eredetét tekintve a *nemz* igére vezethető vissza, és a jelentése ’⟨férfi, hím⟩ nemi aktus révén létrehoz ⟨magzatot, utódot⟩’. Ebből a cselekvés eredményét jelentő *-et* képzővel jött létre a *nemzet* ’nem, nemzetség, nép, náció’ lexéma. A *nem* : *nemz* : *nemzet* jelentés viszonya összevethető a latin *genere* ’nemz; szül’ : *gens* ’ivadék; nemzetség’ : *genus* ’származás; nemzetség, néptörzs, nép’ (TESz., EWUng. *nemz*) viszonyával. A középkori magyarban a *nemzet* szó az illető ’leszármazottját’, ’utódát’, ’családtagját’, ’rokonát’ is jelentette, sőt a népnyelv később is használta ’rokonság’, ’több rokon család összessége’ jelentésben (OrmSz., SzamSz., ÚMTsz.). Mindez a mi szempontunkból azért is fontos, mert a *nemzet* lexémát (csakúgy, mint a *nemzetség-et*) tágabb értelemben a *genus*, a *natio* és a *gens* magyar megfelelőjeként a ’nép’ jelentéstartalommal is alkalmazták. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a *nemzetség* lexéma a *nemzet* szinonimája volt.

A *nép* szó az előzőekhez képest teljesen más etimológiai alapra megy vissza. Első előfordulása 1221-ből mutatható ki a ’valamely helyhez, intézményhez, ritkán személyhez tartozó emberek közössége’ jelentéssel, 1315 körül pedig ’közös lakóhely, nyelv, eredet, kultúra által meghatározott közösség’ szemantikai tartalommal. Talán összetett szó, amelynek előtagja az ősi eredetű (uráli) *nő* főnév *né*-változata, *-p* elemében pedig a ’férfi’ jelentésű, szintén ősi (finnugor) származtatású *fi* (< *fiú*) lexéma előzménye kereshető (TESz., EWUng.).

A *nemzet*, illetve a *nép* fogalmát a Czuczor–Fogarasi-féle szótár a XIX. század közepén a következőképpen értelmezi: „Egy égöv alatt és földrészen lakó, hasonló eredet és nyelv által másoktól különböző emberek sokasága, pl. magyar, német, francia, angol, spanyol nemzet. (...) Különbözik tőle a *nép*, mely többféle eredetű és nyelvű embersokaságból is állhat; továbbá a nemzet valami egészet, s polgárrati egységben élő emberek sokaságát jelenti, a nép pedig határozatlan em-

bertömeg, s különféle viszonyba vehető (...) A nemzetet bizonyos testalkati, és szellemi tulajdonságok jellemzik, milyenek a nemzeti arcvonások, nemzeti nyelv, nemzeti erkölcsök, továbbá nemzeti szokások, pl. táncz, zene, viselet. (...) Az ómagyar alkotmány értelmében, a nemzet a nemesek és nemesi szabadalmakkal élők testületéből állott, tekintet nélkül az eredet és a nyelvek különtségére (...) Erdélyben székely, magyar és szász nemzetet különböztetett meg a régibb törvény.” (CzF. *nemzet*). A *nép* „Mint gyűnév jelent kisebb vagy nagyobb számú, s különböző viszonyokban és körülményekben valami egészet tevő embersokaságot, pl. nyelvre nézve: magyar, német, szláv nép; lakhelyre: városi, falusi, pusztai nép; rangra, állapotra: úri, polgári, pór nép, hadi nép, fegyveres nép, szolga nép, köz-nép, házi nép; nemre férfinep, nőnép v. fehérsnép, néhutt nőténynép.” (CzF. *nép*). A jó évszázaddal később megjelent értelmező szótárunk pedig a *nép* következő jelentés-meghatározását adja: „Valamely területen élő vagy eredetileg azonos területről származó nagyobb közösség, amelyet a közös eredet és nyelv, valamint az ezekhez kapcsolódó hagyományok fűznek egybe.” (ÉrtSz.). A *nemzet*-et pedig a következőképpen értelmezi: „Történelmileg kialakult tartós közösség, amelyet közös nyelv, terület, gazdasági élet, vmely jellegzetes kultúrában megnyilvánuló közös lelki sajátosság és rendsz. vmilyen államszervezet tart össze.” (ÉrtSz.). Régies, pongyola nyelvhasználatban ’nép’, népies nyelvhasználatban pedig a ’nemzetség’ (= „Egy őstől származott, ennek nevét viselő ivadékok sora; tágabb értelemben vett család.”), illetve ’család’ (= „Vérségi kapcsolat által összetartozó nemzedékek sora; nemzetség.”) jelentését adja meg (ÉrtSz.)

Hogy a *nemzet(ség)* és a *nép* lexémák középkori használata közötti különbségeket, jelentésük közötti éles határvonalat nem tudunk húzni, azt az is magyarázhatja, hogy a korabeli latin *natio*, *gens*, *genus*, *populus* használata és jelentése is összemosódik, illetve időről időre változik. Ez azt jelenti, hogy „a *gens* magyar megfelelője hol *nemzet*, hol *nép*. Ezzel szemben szabályszerű, hogy egyfelől a *natio* vagy *genus* szót a nyelvemlékek korában általában nem fordítják *népnek*, a *populus* vagy *plebs* szót viszont nem adják vissza nemzetként.” (SZÜCS 1997: 145).

4. Ezen a ponton szükségesnek tűnik azt a kérdést is megvizsgálunk, hogy milyen kritériumok alapján mondhatjuk egy embercsoportról, hogy „nép”, hiszen ez a probléma már az ókortól foglalkoztatja a gondolkodókat, mint pl. Caesart, Cicerot, Vergiliust. Vessünk egy pillantást arra, hogy az akkori források mit tekintettek egy népet meghatározó kritériumnak!

4.1. Egy nép legfőbb ismérve a történetírásban egészen Hérodotosztól kezdve (kb. i. e. 484–425) a közös származás, a közös eredet volt. A csoport tagjaiban is élt ez az eredettudat, amely a különböző vérségi kapcsolatot magyarázó eredetmítoszokban rajzolódik ki. Ehhez a fő ismérvhez kapcsolódott újabb kritériumként a nyelv, hiszen az egyes népek között a mindennapokban is tapasztalhatták

az ez irányú különbségeket. Ugyanúgy észrevették azonban, hogy az egyes azonos eredetű és azonos nyelvet beszélő csoportoknak a hétköznapi szokásaik, a jogszokásaik, az életmódjuk, a külső megjelenésük és a moráljuk is azonos, azaz ezek a vonatkozások is hozzájárultak a fentebb említett megkülönböztető jegyekhez. Ezeket a sajátosságokat a *mos* vagy *mores* szavakkal fejezték ki, az összes kritériumot pedig egyszerűen a *lingua* ('nyelv') és *mores* ('szokások') kifejezésekkel foglalták össze. Az ókorból TACITUS (i. e. 1. század) felfogását már csak azért is érdemes kiemelni, mert lényegében a mai elképzelésünk, definíciónk alapjának is tekinthetjük. „Germania” című munkájában (27–46. cap.) a germán törzseket a következő sajátosságaik leírásával különböztette meg: *közös eredet, szokások, nyelv és törvények*. Ugyancsak ezeket a jellemzőket láthatjuk viszont a középkorban REGINO, prümi apátnak a „Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis” című, 906 körül született munkájában, amely a következőkben látja az egyes népek közötti különbség fő sajátosságait: *se discrepant genere* 'eltérő származásuk', *moribus* 'erkölcsük', *lingua* 'nyelvük', *legibus* 'törvényeik' (1840: 2).¹

Azonban azt, hogy a fent említett közös sajátosságokat nem kell feltétlenül nagy szigorúsággal kezelni, az is jelzi, hogy ROGER BACON a franciák kapcsán a 13. században állapítja meg, hogy bizony nyelvükben és szokásaikban megdöbentő különbségek figyelhetők meg (vö. BÁLINT 2006: 286).

Az antikvitás idején a *gens* és a *natio*² többé-kevésbé megfeleltethető a mai modern értelemben használt *etnikum* kifejezés jelentéstartalmának. Az említett megkülönböztető jegyek a külső szemlélő (a római *populus*) számára voltak relevánsak, de érdemes azt is megvizsgálni, hogy az adott csoporthoz tartozók csoporttudatát mi határozhatta meg. A legfőbb feltétel mindenek előtt a „Mi”-tudat létrejötte, azaz a csoport más csoportoktól való elhatárolódása, különállósága érzetének kialakulása volt, amelyet a korai időkben az azonos szokások és történeti hagyományok alapoztak meg. A nép eredetére vonatkozó hagyományok lényegében a vérközösség tudatával kapcsolódnak össze, sőt, egy idő után a csoport tudatában az etnogenezis és a nyelvogenezis szoros összetartozása jelenik meg. Mind-ezen „kulturális összefüggésekből egyes elemek aszerint nyernek több vagy kevesebb hangsúlyt, hogy az interetnikus érintkezések és konfliktusok, a pszichológiai kontraszthatás révén milyen mértékben kerülnek előtérbe (...) Éppen e szemléletmód magyarázza, hogy az etnikai hovatartozás tudatosításában és kifejezésre juttatásában oly aránytalanul hangsúlyos szerepet játszanak mai értékítéletünk szerint merő külsőségek, mint például a ruházat, fegyverek formája, haj- és szakáll-

¹ Érdemes megjegyeznünk, hogy e kritériumokhoz nagy vonalakban modern tudományok is hozzáköthetők: a testi megjelenést az antropológia, az erkölcsök, életmód, szokások és a hitvilág kérdéseit a néprajz, a nyelvet a nyelvtudomány, a fegyvereket pedig a régészet vizsgálja.

² E két elnevezés a római népre, a római polgárjoggal rendelkező közösségre nem vonatkozott, ők magukat a *populus* (ti. *populus Romanus*) szóval nevezték meg.

viselet. Mindezek (...) egy sajátos szimbólumrendszer alkatelemei (...) különösen demonstratív módon fejezik ki az etnikai közösséghez való ragaszkodást.” (SZÜCS 1997: 60). Így alakul ki az ún. etnocentrikus szemlélet, amelynek következménye lesz az is, hogy az adott etnikum saját magát tekinti „AZ EMBERnek”, s ezt jelzi önelnevezésük is, amelynek jelentése nagyon gyakran ’ember’.

4.2. A nyelvészek közül tudomásom szerint egyedül RÓNA-TAS ANDRÁS foglalkozott az etnikum mibenlétének meghatározásával, és ő jórészt a SZÜCS JENŐ által is felsorolt etnikumjelölő kritériumoknak két típusát különítette el: az első az alkotó elemek csoportja, amelyeknek feltétlenül jelen kell lenniük ahhoz, hogy egy etnikumról beszélhessünk. Ilyen a közös szemiotikai rendszer, amelyen a nyelvet, a viseletet, a kultúrát és a temetkezési szokásokat érti; a „Mi-tudat”, illetve a saját, tartós önelnevezés. A másik típust az alakító elemek jelentik, amelyek fontosak ugyan, de nem elengedhetetlen a meglétük. Ide sorolja a közös eredettudatot, a közös területiséget, a közös politikai szervezetet és a vallást (1996: 23–4). Vegyük sorra ezeket a kritériumokat!

4.2.1. Alkotó elemek

a) Közös szemiotikai rendszer

aa) Elsőként érdemes azt megvizsgálni, hogy a nyelv mennyire tekinthető szilárd etnikum-meghatározó kritériumnak. A történész GYÖRFFY GYÖRGY úgy gondolja, hogy „A régmúlt vizsgálatában ténylegesen két konkrétan megfogható etnikai sajátossággal számolhatunk, a nyelvvel és a közösség mi-tudatával, ami a népnévben nyilvánul meg.” (1958/2002: 28). A hétköznapi gondolkodás is kiemelt helyen tartja nyilván a jellemzők között a nyelvet, de vajon valóban ott van-e a helye? Ha kicsit árnyaljuk a képet, inkább azt mondhatjuk, hogy a közös nyelv az etnikum kialakulásának feltétele lehet, de fennállásának már nem. Ezt bizonyíthatja az, hogy egyazon nyelvet beszélő csoport több etnikumhoz is tartozhat (lásd például az angol nyelvet), de különböző nyelvet beszélő közösségek is tartozhatnak egyetlen etnikumhoz (gondoljunk a kétnyelvűség vagy a nyelvváltás jelenségére, utóbbira lásd HÓMAN 1985/2001: 68–70). Az egy nyelv = egy etnikum tétel tehát nem tartható (vö. RÓNA-TAS 1978: 409–14). „Nyelvcsaládok, mint germán, román, szláv és ugor folyamatos továbbéléséről beszélhetünk, etnikumok kontinuitásáról azonban nem” (GYÖRFFY 1958/2002: 27). Ezzel összefüggésben azt is látni kell, hogy a nép és a nyelv története közé sem tehetünk egyenlőségjelet. Annál inkább nem tehetjük ezt meg, hogy a népek közül több történelme folyamán egyszer vagy akár többször is nevet változtatott. A régész BÁLINT CSANÁD a magyar nép kapcsán állapítja meg, hogy a honfoglalás előtti néptörténetünk „különféle etnikumok csatlakozásainak, »beolvadás«-ainak sorából áll” (2006: 295).³ Sőt, Konstantinos számunkra több szempontból is fontos

³ Ezzel kapcsolatban egyébiránt figyelemre méltó BÁLINTnak az a gondolata is, hogy ezek a csatlakozások komoly következményekkel járhatnak a jövevényszavaink vizsgálatára nézve is: vé-

munkájában („De administrando imperio” 39. fejezet) arról tudósít, hogy a 10. századi magyarok kétnyelvűek voltak. Ez a kétnyelvűség azonban a történelmi kor, a tér és a körülmények ismeretében korántsem mondható meglepőnek és talán kirívóan egyedinek sem. Mindezek miatt érthető, ha a mai tudományosság úgy foglal állást, hogy az ethnikumot meghatározó tényezők közül a nyelv nem feltétlenül tekinthető az etnikai identitás kiemelkedő, mindenek felett álló indikátorának, illetve kifejezőjének. Azt azonban mindenképpen fontos hangsúlyozni, hogy az ethnikum megmaradásához viszont nagyon komoly mértékben hozzájárulhat a közös nyelv.

ab) A nyelv és a szokások mellett régóta az ethnospecifikus jellemzők között tartják számon a viseletet, hajviseletet. RÓNA-TAS az elengedhetetlenül fontos tényezők sorában említi. Ugyanakkor már Hérodotosz megfigyelte, hogy egy nép viseletét mások is hordhatják, illetve hogy az azonos viseletű emberek más nyelveken is beszélhetnek. A viselet megváltozhat az etnikai identitás megváltozása nélkül. Tudniillik ne becsljük le a divat szerepét a középkorban sem! A tetszetős viselet népi hovatarozástól függetlenül terjedhetett éppúgy, mint napjainkban. Szemléletes példája ennek, hogy 900 tavaszán — alig telt el öt év a honfoglalás óta! — a salzburgi érsek arról tudósítja a pápát, hogy a morvák a magyarok mintájára borotválják a fejüket, a bajor püspökök pedig magyar módra öltözködnek. Nyilvánvaló persze, hogy az egyes viseletek felfoghatók általában nagyobb területi egységek jellemzőjeként, de ezeket magam BÁLINT CSANÁDDAL érte egyet nem ethnospecifikus, sokkal inkább kultúrspecifikus sajátosságokként gondolom értékelhetőnek.

ac) Az ethnikumot meghatározó tényezők között máig ott szerepel az azonos tárgyi kultúra is, amelynek régmúltba nyúló szárait a régészet vizsgálja. A buktatót e téren az jelenti, hogy a 19. században kialakult az az elméleti álláspont, amely szerint a világosan körülhatárolható, azonos tárgyi kultúra mindig azonos ethnikumot takar. Ez nem jelentene mást, mint hogy egy népet csakis homogén tárgyi kultúrával, azonos nyelvvel és területiséggel lehetne elképzelni, s a tárgyi kultúra folytonossága etnikai folytonosságot is jelent. Illetve megfordítva: eszerint ha egy adott területen a korábbiakhoz képest teljesen új anyagi kultúra jelenik meg, az egyúttal azt is jelentené, hogy az ott élő ethnikum egy újonnan érkező népbe olvadt bele? Ez utóbbi történt a 11. század elején a Kárpát-medencében is (ti. új kultúra bukkant fel), holott a 10. századi állapotokhoz képest a magyar népességbe összességében csekély idegen elem került be. Ebben az esetben az új tárgyi kultúra az új kulturális közegnek, a nyugat-európai beilleszkedésnek volt a következménye. A mai tudományos álláspont tehát már túllépett az azonos régé-

leménye szerint nem muszáj feltétlenül arra gondolni, hogy mindenképpen az átadó nép által lakott területen kellett átvennünk a kérdéses lexémákat, egészen más területen népkeveredés, a beolvadt idegen népesség emlékét őrző nyelvi tényekként is tekinthetünk rájuk (2006: 295).

szeti kultúra = azonos ethnikum elgondoláson, s ahogyan fentebb megállapítottuk, hogy a nyelv nem lehet a népi hovatarozás feltétlen jelölője, úgy hasonlóan kell vélekednünk a tárgyi, anyagi kultúra kapcsán is: az azonos régészeti kultúra nem jelent feltétlenül azonos népességet, „a hármas lánc: régészeti kultúra rokonsága — etnikai rokonság — nyelvrokonság, igen laza” (RÓNA-TAS 1978: 421), „az anyagi kultúra kiásott emlékei alapján alig lehet nyelvet és etnikai hovatarozást meghatározni” (GYÖRFFY 1958/2002: 29). Vagyis az ethnikummeghatározásban a többi kritériumhoz képest a tárgyi kultúrának sincs kiemelkedő szerepe, és sokkal inkább kapcsolható kulturális, politikai alakulathoz, semmint ethnikumhoz.

A f e g y v e r t szintén nagyon korán kiemelt helyen szerepeltették az ethnikumokat jellemző kritériumok között. Hogy ez mennyire nem tartható, azt Jordanes sorai mutatják, amelyekben egy-egy népet egy-egy fegyverrel ír le, pl. gótok: hosszú lándzsa, gepida: kard, hun: nyíl, alán: nehézfegyverzet stb. Akármilyen korai időszakában vagyunk is a középkornak, mégis elképzelhetetlennek tűnik, hogy egy népcsoport csak egyetlen fegyvertípust ismerjen és használjon. Sőt, ha a steppei népek kerülnek szóba, róluk minden írott forrás a íjhasználatot említi. Nyilvánvalóan az azonos életmód miatt alakulhatott ki ez a sajátosság annak ellenére, hogy messze nem egyetlen népről kell beszélnünk a korabeli eurázsiai steppeken. Szerepe lehet viszont e fegyverzetnek a Kárpát-medencébe érkezve, hiszen egy gyökeresen más közegben, az itteni fegyverkultúrával szembe állítva már lehet elkülönítő funkciója, ebben az esetben már beszélhetünk ethnospecifikus jellegről.

b-c) A n é p n é v politikai alakulatot jelölő gyűjtőfogalom, amely gyakran egymás mellett élő, valójában azonban különféle népek összefoglaló elnevezése is lehet. Ilyen volt a görögöknél, bizánciaknál, rómaiaknál a korábban már említett *barbár*, Közép- és Kelet-Európában, illetve Euráziában a *szkíta*, a *hun* és a *türk*. Ugyanakkor a középkori forrásokban nagyon gyakran nem világos, hogy egy adott népvét mikor használtak politikai keretek megnevezőjeként, mikor jelzett területi egységet, és mikor vonatkozott valóban az etnikai hovatarozásra. „A modern kori történettudomány körülbelül a 20. század utolsó negyede óta már nem tekinti magától értetődően és automatikusan etnikai alapú szerveződéseknek a forrásokban említett különféle »népek«-et, »törzsek«-et és »törzsszövetségek«-et” (BÁLINT 2006: 299). De persze az államiság, tehát a politikai keret kialakulása sem feltétlenül szükséges egy ethnikum kialakulásához és fennmaradásához. Ugyanaz a nép több országban is élhet anélkül, hogy lenne egy önálló anyaországa. A különböző ethnikumhoz tartozó népek a középkorban is keveredhettek, egy részük elvándorolhatott, megmaradhatott önállónak vagy éppen más népekbe beolvadhatott, nevet cserélhetett, kipusztulhatott. Ezek miatt egy nép történetét csak egy bizonyos időben vizsgálhatjuk a fenti események ismeretében, s magának a népvétnek az értelmezése, az etnikai tartalma is csak az adott időre tekinthető érvényesnek. Bizonyára hasonló érveléssel magyarázható lényegében a közös po-

litikai és területi keretnek RÓNA-TAS rendszerezésében az ún. alakító elemek között elfoglalt helye is.

A népnévnek ugyanakkor két típusát szokás elkülöníteni: a külső, mások által nekik adott, és a belső, önmaguk által használt nevet. A mi szempontunkból az utóbbinak van kiemelt jelentősége, hiszen létrejötté fontos mutatója a „Mi”-tudat kialakulásának. Egy közösség csak akkor ad magának nevet, ha az összetartozás tudata már él bennük. E neveknek az a célja és lényege, hogy az adott közösséget minden más közösséggel szembeállítsa. Így aztán az sem meglepő, hogy ezek az önelnevezések nagyon gyakran az „ember” jelentést hordozzák. Ezek a nevek általában tartósak, bár természetesen van példa arra is, hogy egy ethnikum önelnevezést vált.

4.2.2. Alakító elemek

a) A közös származástudat hagyományozódását kiemelkedő szerepű tényezőként szokás emlegetni az ethnospecifikus jellemzők között. Ez a tudat lényegében a szűkebb családi kötelék felnagyítása: ahogyan a család vérségi alapon, apai ágon egy ős leszármazottjának tekinthető, úgy a nagyobb közösségeket (nemzetség, törzs, nép) is hasonló vonalra gondolják felfűzni. Vérségi kapcsolatról ez utóbbi esetekben persze nincs szó, csupán a közös származás tudata van meg, ez viszont igen fontos összetartó ereje a közösségnek (HÓMAN 1985/2001: 94–6). REINHARD WENSKUS fogalmazta meg először, hogy egy nép származástudatának alapja mindig egy nagyobb presztízsű csoport hagyománya, s ezt a hagyományt veszik át és viszik tovább az újonnan érkező és beolvadó népcsoportok is (idézi WOLFRAM 2004: 17). Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy adott időszak adott ethnikuma nem bírhatott történelme során több eredethagyománnyal. Példa lehet erre a háromféle magyar származástudat: a csodaszarvas, a Turul-monda, illetve az Attila-hagyomány. Az első a nép, a másik kettő az uralkodó család eredetmondája. Amikor azonban a vizsgált népben már felolvadtak az eredetileg különböző eredettudattal élő eredetileg különböző ethnikumok, akkor beszélhetünk a magasabb presztízsű csoport által elterjesztett, a beolvadók által átvett „közös-eredettudat”-ról. RÓNA-TAS ANDRÁS szerint a közös származási tudat jelentősége korszakonként és különböző népenként eltérő lehet, s ez a „hit nem elengedhetetlen feltétele, ám gyakori kísérője volt az ethnosznak” (1996: 21). Az azonban véleményem szerint tagadhatatlan, hogy ez lehet az egyik alapja az ún. „Mi”-tudatnak, amely pedig már döntő, valóban ethnospecifikus kritériumnak tartható.

b) RÓNA-TAS a közös földrajzi és politikai keretet ugyancsak az alakító tényezők között tartja számon, erről azonban korábban már ejtettünk néhány szót. Ide kívánczok ugyanakkor NÉMETH GYULÁnak egy a nomád államról írott megállapítása, amelyet — úgy gondolom — talán nem csupán a nomádokra lehet érvényesnek tekinteni: „egy nagyobb népalakulat előállításában (...) az elsőrangú tényező egy erősebb csoport, (...) mely a származásra, sőt

gyakran a nyelvre való tekintet nélkül egy alakulatba egyesíti mindazokat a (...) családokat, nemzetségeket és törzseket, melyek hatalmi körébe beleesnek. Természetes, hogy minél nagyobb egy ilyen alakulat és minél idegenebb elemeket foglal magába, annál hamarabb széteshetik, de az együttélés (...) sokáig is tarthat, sőt egyes, eredetileg heterogén elemekből álló részek tartós, esetleg <hosszú ideig> fel nem bomló egységgé alakulhatnak.” (1930/1991: 30).

c) Meg kell említenünk végül egy olyan szempontot is, amelyet a mai tudományosság ethnospecifikus tulajdonságként már egyáltalán nem vesz számba (nyilván nem véletlenül nem szerepelteti rendszerében RÓNA-TAS sem): a vizsgált csoport antropológiai sajátosságait, *e m b e r t a n i , t e s t i j e g y e i t*. Azt gondolom, nem is szükséges túlzott részletezéssel tárgyalni a kérdést, hiszen könnyen belátható, hogy a népcsoportok egymással való keveredése a történelem során mindig is természetes folyamat volt: a legyőzöttek beolvadása, a néphez a vándorlás során önként csatlakozók, a bevándorlók, betelepülők, a vegyes házasságok mind-mind hozzájárultak ehhez. Ahogyan BÁLINT CSANÁD a magyarság vonatkozásában fogalmaz: „a 10–11. századi magyarországi koponyák esetében még csak remény sem mutatkozik arra, hogy az europid típusúakon belül az egykor Kelet-Európában az ősmagyarokhoz csapódott keleti szlávok, esetleges finnugor és iráni eredetű csoportok mellett a történeti embertan módszereivel meg lehessen különböztetni a Kárpát-medencében a magyarságba beolvaszt nyugati és déli szlávok (és azoknak is különböző csoportjaiknak!), valamint frankok és az esetleg Nyugat-Európából, valamint Itáliából behurcolt foglyok csontmaradványait. (...) a kora középkori Kárpát-medencében egyetlen népesség sem azonosítható meghatározott embertani típussal, illetve típusokkal, ugyanakkor egyetlen embertani típus sem köthető meghatározott népességhez” (2006: 342–3).

5. Rövid áttekintésünk jól mutatja, hogy az ethnikum mibenlétének kérdését megválaszolni nem könnyű feladat, ezzel összefüggésben azt sem egyszerű eldönteni, hogy mi tekinthető népnévnek, és mi nem. Mivel az én feladatom nem ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása kell, hogy legyen, munkám során azt az elvet érvényesítem, hogy a népnevek között csak azokat az ethnonimákat tartom számon, amelyeket a vizsgált korszak magyar nyelvhasználói ismereteink szerint valóban használhattak különböző ethnikumok megnevezésére, illetve bizonyíthatóan népek megnevezéseiként funkcionáltak. Így maradhattak ki a vizsgálataimból az olyan megjelölések, mint pl. a *vendég; bercel, oszlár, varsány*, habár ezek KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ sokak által ismert munkájában a népnevek között szerepelnek (1973).

Irodalom

BÁLINT CSANÁD (2006), Az ethnosz a kora középkorban. A kutatás lehetőségei és korlátai. *Századok* 140: 277–347.

- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára*. Pest, később Bp., 1862–1874.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Főszerk. BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp., 1959–1962.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1958/2002), *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. 5. kiadás. Bp.
- HÓMAN BÁLINT (1985/2001), *Őseink, ősmagyarok*. Bp.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ (1973, 1974), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II*. Szeged.
- NÉMETH GYULA (1930/1991), *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi BERTA ÁRPÁD. Bp., 1991.
- OrmSz. = *Ormánsági szótár*. Szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Bp., 1952.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1978) *A nyelvrokonság: kalandozások a történeti nyelvtudományban*. Bp.
- RÓNA-TAS ANDRÁS (1996), *A honfoglaló magyar nép*. Bp.
- REGINO (1840), *Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*. Lipsiae. <http://archive.org/stream/reginonisabbati00wassgoog#page/n6/mode/2up>
- SzamSz. = CSÜRY BÁLINT, *Szamosháti szótár I–II*. Bp., 1935–1936.
- SZÚCS JENŐ (1997), *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Szeged, 1992, majd Bp., 1997.
- TACITUS = *Tacitus összes művei*. Ford. BORZSÁK ISTVÁN, jegyzetek ZSOLT ANGÉLA. Szeged, 1998.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–V*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2010.
- WOLFRAM, HERWIG (2004), *Origo et religio*. *Aetas* 19: 5–21.

